

УДК 37.034 – 053.6

І.М. Шкільна, м. Київ

ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ БАЗОВИХ ГУМАНІСТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Розглянуто основні суперечності та протиріччя виховання гуманістичних цінностей у старших підлітків. Аналізуються класифікації та вікові особливості старших підлітків.

Ключові слова: старші підлітки, гуманістичні цінності, виховання.

Процеси демократизації й гуманізації в українському суспільстві потребують зміни пріоритетів виховання підростаючого покоління на основі гуманістичних цінностей. Реалії сучасного життя вимагають відображення у змісті виховного процесу базових гуманістичних цінностей, які акумулюють в собі загальнолюдські надбання. Ефективність гуманістичного виховання значною мірою залежить від спрямованості виховного процесу, що вимагає нових виховних технологій, форм і методів, спрямованих на виховання ціннісного ставлення особистості до себе та інших.

Метою нашої статті є дослідження основних проблем виховання базових гуманістичних цінностей старших підлітків у сучасних умовах.

Проблеми підліткового віку досліджували, зокрема, К.Сєдих, В.Моргун, В.Юстицький, Е.Ейдеміллер, Е.Егонська, В.Матвєєв, А.Гройсман, М.Кле, О.Вейнінгер, І.Дубровіна, В.Абраменкова, Х.Ремшмідт. Різні аспекти виховання гуманістичних цінностей у дітей досліджували Т.Гуменнікова, В.Білоусова, В.Киричок, К.Чорна.

Старший підлітковий вік є найбільш сенситивним у формуванні базових гуманістичних цінностей, оскільки діти цього віку не лише наслідують і засвоюють моральні норми і правила, а й намагаються творчо інтерпретувати їх у власному житті та інтеріоризувати ті цінності, які б відповідали їхньому внутрішньому світу і на які б вони опирались у власній поведінці. Старший підлітковий вік – це перехід від дитинства до дорослості, в цій фазі розвитку старшого підлітка розширюється загальний

кругозір, пізнавальний інтерес, прагнення займатися самовихованням.

В сучасних умовах розбудови громадянського суспільства і права держави дедалі більшої актуальності набуває питання про пріоритетність гуманістичного виховання, що ґрунтується на визначенні дитини як найвищої цінності, розвитку її творчих можливостей і здібностей, моральних потреб.

Важливим у становленні гуманістичної особистості є процес формування самооцінки на основі перших спроб самоаналізу, порівняння себе з іншими, прагненням до самовдосконалення. Втім, за інтересом до проблеми самовиховання, бажанням вдосконалити себе ще не стоять конкретні дії, або ж вони здійснюються вкрай непослідовно. Тому старші підлітки потребують спеціальної допомоги в організації саморозвитку своїх сутнісних сил з боку дорослих. Цей процес має бути педагогічно інструментованим і спрямованим на активне пізнання себе і засвоєння учнями гуманістичних цінностей на основі міцного взаємозв'язку знань, почуттів, ставлень, поведінки і мотивації.

Дієздатність громадянського суспільства значною мірою залежить від наявності індивідів з високим рівнем гуманістичної свідомості, національної гідності, патріотичними поглядами і діяльністю, доброзичливим ставленням до людей, чесних, розумних, порядних і фізично досконалих, з добре розвиненими творчими здібностями і здатністю до самотворення, тобто людей високо моральних, з власним поглядом на світ, із бажанням чесно змагатися з іншими людьми, із внутрішньою необхідністю ставити собі питання та шукати відповіді на них, чи ставити собі завдання та розв'язувати їх.

Характерні риси старших підлітків досить детально описують Л.Виготський, З.Белоусова, І.Кон, Ф.Райс та інші вчені. Наприклад, культурно-історична концепція Л.Виготського наголошує на тому, що проблема інтересів у цьому віці є "ключем до всієї проблеми розвитку підлітка". В цей період відбуваються радикальні соматичні зміни, численні психологічні зрушення, взаємодія з суспільством та іншими соціальними інститутами. Ці процеси проходять по-різному, залежно від соціокультурних умов того чи іншого суспільства. Ф.Райс дає

таке визначення: “Підлітковий період – це певний відрізок життя між дитинством і зрілістю” [9, с. 127].

Втім не існує єдиної думки щодо визначення періодів молодшого і старшого підліткового віку, які є різними етапами морального становлення і розвитку дитини та виховання у неї базових гуманістичних цінностей.

У психолого-педагогічній літературі увага акцентується не стільки на фізичному розвитку, скільки на зміні провідних форм діяльності, хоча така періодизація охоплює далеко не всі сторони розвитку особистості. Так, Д.Б. Ельконін називає період від 11 до 17 років “отроцництвом” та поділяє його на дві фази: 11-15 років – середній шкільний вік, 15-17 років – старший шкільний вік.

За О.Власкіним підлітковий вік також триває до 17 років, однак він виділяє інші його підгрупи: з 9 до 12 років, з 13 до 15 років і з 16 до 17 років.

На думку В.І. Тарасенко у підлітковому віці найбільш прийнятими є такі періоди: молодший підлітковий вік – 10-12 років; середній підлітковий вік – 13-15 років; старший підлітковий або ранній юнацький вік – 16-17 років.

У підручнику “Вікова і педагогічна психологія” за редакцією А.В. Петровського визначаються межі підліткового віку між 11-12 роками (молодший підлітковий вік) і 14-15 років (старший підлітковий вік), а вік між 14-15 і 17 роками визначається як рання юність.

Такі вчені як Г.Жук, Б.Ліхачов, В.Кожохар і І.Слюсар визначають підлітковий вік з 11 до 14 років, тоді як М. Лукашевич частіше вживає термін “підлітково-юнацький вік”; Ф.Райс – “ранній підлітковий вік” (11-14 років), “середній або старший підлітковий вік” (15-19 років); Г. Костюк і Д.Ніколенко виділяють середній шкільний підлітковий вік (10-15 років) та старший підлітковий вік (15-17 років).

У схемі вікової періодизації онтогенезу підлітковий вік визначається для хлопців – 13-16 років і для дівчат – 12-15 років. На думку І.С. Кона, “перехідний вік”, це стадія переходу від дитинства до зрілості. Саме в цей час спостерігається “не тільки фізичне дозрівання, а й залучення до культури, оволодіння певними знаннями, нормами і навичками, завдяки яким індивід

може працювати, виконувати суспільні функції і нести соціальну відповідальність” [5, с. 5]. Психолог розглядає підлітковий вік не лише як певну фазу розвитку дитячого організму, а як важливий етап розвитку особистості, націленого на самостійну і відповідальну діяльність дорослої людини здатної усвідомлювати та інтеріорізувати базові гуманістичні цінності.

Хоча більшість вчених і виділяють дві основні групи підлітків – молодших і старших, однак спостерігаються суттєві вікові коливання у межах цих двох груп, що вказує на відсутність спільної думки. Так, А.Краковський відносить до молодших підлітків дітей 11-12 років, а до старших – 12-14 років; В.Абраменко – 11-13 і 14-16 років; Т.Гурляєва – 12-14 і 14-18 років; К.Журба, Т.Кравченко, О.Хромова – 11-12 і 13-15 років. На наш погляд, такий підхід найкраще відображає специфіку розвитку дітей старшого підліткового віку.

Усі прояви специфіки старшого підліткового віку мають враховуватись у процесі виховання базових гуманістичних цінностей в сучасних умовах.

Цю думку поділяють такі вчені, як Г.Жук, І.Журавльова, і Д.Колесов, які переконані, що саме в цей період спостерігається особливо інтенсивне становлення особистості, однак брак життєвого досвіду, нечітка спрямованість прагнень і переконань нерідко створюють для старших підлітків низку труднощів, у тому числі й при спілкуванні з оточуючими, які у більшості випадків переживаються болісно.

Як пише О.Вакуленко, відчуття дорослості може розвиватися в результаті виявлення дитиною її схожості за одним чи кількома параметрами між собою і людиною, яку вона вважає дорослою (знання, уміння, сила, спритність, сміливість тощо). Чим більше моментів схожості, тим більше підстав для відчуття власної дорослості, що формується у спілкуванні зі старшими друзями, які ставляться до старших підлітків як до рівних.

Зокрема, К.Левін вважав старших підлітків “маргінальними людьми”, які перебувають між двома групами, що вже вийшли зі світу дитинства, але ще не увійшли до світу дорослих. “Маргіальність підлітка виражається в тому, що інколи він діє, як дитина, а саме тоді, коли хоче уникнути дорослої

відповідальності, а інколи – як дорослий”. Така суперечливість підліткового віку є джерелом конфліктів і призводить до типових проблем, що виникають в цей період. Це, насамперед, проблеми у стосунках з дорослими, прагнення до незалежності від них, неадекватні вчинки, аж до девіантної поведінки, спрямованої на підтвердження своєї дорослості, що відмічають у своїх дослідженнях А.Козлов, В. Лісовський, О.Плевако.

У плані виховання базових гуманістичних цінностей В.О.Сухомлинський вважав, що “підліток на відміну від дитини, починає узагальнювати як добро, так і зло; в окремих фактах він бачить явище, і від того, які думки, настрої породжує в його душі це явище, залежить його переконання, погляди на світ, думки про людей. Так, роки отрочтва й відрізняються від дитинства тим, що людина в цьому віці бачить, відчуває, переживає не так, як бачила, відчувала й переживала в роки дитинства” [11, с. 285].

На переконання видатного педагога, діти старшого підліткового віку бачать те, чого ще не бачить дитина; вони також бачать те, чого вже не бачить, не помічає дорослий, бо багато речей стають для нього звичними. Саме в цей період дітей і потрібно вчити розуміти, відчувати себе частиною колективу, суспільства, народу, не потрібно оберігати підлітків від поганого впливу, а зробити їх несприятливими до всього злого, поганого, аморального.

За В.Сухомлинським старший підлітковий вік – це нова сходинка до моральної зрілості, яка можлива за умови не лише привласнення і переживання гуманістичних цінностей, але й створення своїх цінностей. Старший підліток має пережити гордість за себе і саме за цієї умови в нього буде бажання стати кращим, керуватися у своїх діях і вчинках гуманістичними цінностями.

Старший підліток має відкрити, що він така ж особистість, як і його батько, мати, вчитель, будь-хто з дорослих. “Ця думка породжує бурхливий потік суперечностей старшого підліткового віку. Все, що оточує, всіх, з ким зустрічаються в житті підлітки, вони різко поділяють на добро і зло. Підліток ще не вміє мислено заглибитися в суть фактів, явищ. Його оцінка добра і зла, прямолінійна і передусім емоційна –

бухлива, відверта, різка. Він схильний до поспішних висновків і узагальнень” [11, с. 322].

Виховання базових гуманістичних цінностей у старших підлітків можливе на основі самовиховання. Педагог наголошував на тому, що підлітку потрібно дати можливість самому подумати, як виховувати себе, як стати кращим, поважати себе і інших, як боротися з труднощами, переживати радість перемоги [11, с. 326].

За І.Д. Бехом, в цей період спостерігається інтенсивне формування самосвідомості, самооцінки, з’являється підвищений інтерес до самого себе [1, с. 120]

У своїх роботах психолог пов’язує почуття дорослості, притаманне старшим підліткам, з вимогою ставлення до них як до дорослих, прагненням до самостійності і бажанням захистити власну автономію та виробленням незалежної лінії поведінки, яка, як правило, суперечить дорослим.

“Суперечливість внутрішньої позиції підлітка полягає в тому, що, з одного боку, він прагне самостійності, протестує проти дріб’язкової опіки, контролю, недовіри, з іншого – відчуває тривогу і побоювання, що не впорається з новими завданнями. Він чекає від дорослого допомоги й підтримки, але не хоче відверто визнавати цього. Таку складність і суперечливість внутрішньої позиції підлітка дорослий мусить зрозуміти і прийняти, й на основі цього розуміння будувати свої стосунки з ним. Дорослий мусить бути товаришем підлітка, але товаришем особливим, відмінним від ровесника. Ця відмінність ґрунтується на відмінності соціальних позицій дорослого і молодшої людини. “Дорослий товариш поруч” – це гасло має бути найважливішою умовою виховання й розвитку підлітка. Неухильне виконання цієї умови може забезпечити благополучне формування його особистості”. [2, с. 99].

Як правило, старші підлітки вибирають друзів за подібністю поглядів на життя, за переконаннями, які об’єднують їх у групи. Втім спрямованість таких груп часто насторожує і вчителів, і батьків, а вилучити дітей з цієї компанії буває вкрай важко [2, с. 106].

Таким чином діти цієї вікової групи, протестуючи, прагнуть, щоб їх поважали, розуміли, визнавали. Заборони й покарання

у підлітка призводять до озлобленості, бажання помститися за приниження.

У підлітків 14-15 років підвищений інтерес до власної особистості. Вони намагаються виховувати себе: розвивати інтелект, розширювати кругозір і, головним чином, загартовувати волю і характер. Новоутворення в їхніх поглядах, смаках, вчинках стрімкі і часом суперечливі. Якщо педагог не помічає їхніх зусиль із саморозвитку, це дуже зачіпає самолюбство молодих людей і призводить до розчарувань.

Нового соціального змісту набувають для старшого підлітка здобуті моральні знання: оволодіння ними безпосередньо впливає на ставлення його до товаришів, на престиж у групі ровесників, на визнання особистих переваг учителем. Пізнавальні моменти посідають дедалі більшу питому вагу в спілкуванні підлітків. Підліток утверджується в середовищі товаришів передусім своєю поінформованістю, вмінням інтерпретувати, коментувати здобуту інформацію відповідним чином діяти [2, с. 109].

В цей віковий період на переконання Л.Р. Карпушевської “підліток не відчуває себе діячем, здатним змінювати довкілля, і починає шукати в ньому своє місце. Між тим життя підлітка залишається переважно шкільним, і реально він відірваний, виключений із суспільної діяльності, як такої” [4, с. 403].

У працях Т.В. Кравченко відмічається, що старшим підліткам притаманне рольове експериментування, тобто пошуки індивідуальних ролей, які надавали б їм можливості для самоствердження і відчуття ідентичності. Внаслідок випробовування різних, часто неоднозначних соціальних ролей їхня поведінка набуває непослідовності й суперечливості. На її думку цей період є сенситивним для формування моральної свідомості, уявлень і переконань щодо людських відносин, оскільки у старшому підлітковому віці діти починають замислюватися над моральними проблемами і формувати власне ставлення до них. Дуже часто гуманістичні цінності підмінюються цінностями окремої групи або молодіжної субкультури.

У підлітковому середовищі найбільш засуджується “зрада”. Натомість вірність “товариському кодексу” “відкриває двері”

до товариства, це можна було б вважати позитивним моментом, однак дуже часто, особливо в 7-9 класах, його на озброєння беруть слабо встигаючі й недисципліновані учні, яких у класі, зазвичай, не менше третини. Як наслідок, вони стають основними репрезентантами “нормованої” поведінки, яка характеризується брутальністю, використанням ненормативної лексики, прогулами тощо. У реальності такі дії є проявом протесту проти невизначеності чи низької оцінки з боку дорослих. Але “товариський кодекс” робить усе це своєрідною шкільною традицією, яка не викликає осуду у добре встигаючих і вихованих учнів [6, с. 31-39].

Результати педагогічної діагностики засвідчили, що неприйняття в групу по-різному переживається старшими підлітками, а наслідки такого переживання можуть виявлятися в таких діях:

- намаганням підвищити свій “авторитет” за допомогою сили (образи, грубості, бійки з однокласниками, насамперед тими, хто має позитивний “образ”, слабкими, тихими учнями або неприйнятими до групи);
- прагненням заслужити схвалення у лідерів за допомогою прихованого підлабузництва, наговорів на інших;
- повним ігноруванням однокласників, пошуками групової взаємодії поза межами школи.

Безумовно, схарактеризовані нами риси підлітків, певним чином утруднюють їхню соціалізацію, але не поширюються на всіх дітей цього віку [6, с. 31-39].

Таким чином несформованість базових гуманістичних цінностей можна пояснити зорієнтованістю на ровесників, підліткові неформальні угруповання і упущення у вихованні як в сім'ї, так і в школі.

Досліджуючи дітей підліткового віку у сім'ї, К.О. Журба звертає увагу на той факт, що старші підлітки добре усвідомлюють свою унікальність, прагнуть “знайти себе”, підкреслити власну індивідуальність. Для них характерним є бажання стати популярними, відомими, престижними. Діти цієї вікової категорії гостро реагують на оцінку їхніх вчинків батьками, педагогами, однолітками, близькими людьми. Для старших підлітків важливо відчувати значимість власної родини, пишатися нею. Саме через завищені вимоги до батьків, гостру критичність підлітків у сім'ї можуть виникати конфлікти, ситуації непорозуміння.

У зв'язку з цим А.М.Прихожан, Н.Н. Толстик звертають увагу на потребу старших підлітків у самоствердженні і відчутті власної значимості разом з гіпертрофованим почуттям власної гідності, що виявляються у відстоюванні за будь-яких умов власної автономності і незалежності. Хоча старші підлітки часто проявляють свою принциповість і безкомпромісність, їх погляди, ідеали, самооцінка не є постійними. Така мінливість може обернутися залежністю від зовнішніх випадкових впливів, тому підлітку для вироблення власних критеріїв, цінностей конче потрібно вміти співвідносити їх з критеріями, цінностями, світоглядними установками близьких дорослих [8].

До основних суперечностей старшого підліткового віку можна віднести:

- суперечливість морального розвитку старших підлітків, прагнення до ідеалу і несприйняття виховуючих впливів (В.О. Сухомлинський);
- прагнення до самоствердження і невміння це зробити (В.О. Сухомлинський);
- потреба в моральній підтримці, допомозі і небажання звертатися до дорослих (В.О. Сухомлинський);
- суперечність між бажаннями і обмеженістю знань, досвіду і можливостей (В.О. Сухомлинський);
- прагнення до знань, успіху і легковажне ставлення до обов'язків (В.О. Сухомлинський);
- між прямолінійністю суджень і прагненням аналізувати явища і події (В.О. Сухомлинський);
- “моральним невіглаством” і вимогами морального ставлення до себе (В.О. Сухомлинський);
- між вимогами, що висувуються суспільством до підлітків і дорослих, і розбіжностями у розумінні ними власних обов'язків і прав (Д. Колесова і І. М'ягкова);
- між переважним визнанням людини як самоцінності і ставленням до неї як до засобу, що задовольняє вузькі індивідуалістичні потреби окремих людей (І.Д. Бех);
- авторитарної системи виховання і правом особистості на свободу, індивідуальність і самостійність (І.Д. Бех);
- між діями вихованців, що виконуються за вимогою, і діями, вчиненими за власним потягом (І.Д. Бех);
- між розходженням нових потреб, устремлень і засобами, необхідними для їх задоволення (І.Д. Бех);

- між високою метою і спонтанним способом її досягнення (І.Д.Бех) [3, с. 220-221];
- між новими реаліями, вимогами до виховання і фрагментарним характером підготовки педагогів (В.Огнев'юк);
- між необхідністю підготовки педагогів та дефіцитом відповідних науково-методологічних розробок цієї проблеми (В.Огнев'юк) [10, с. 9].
- суперечність між запозиченими західними програмами і потребами у гуманістичному вихованні сучасної школи сім'ї (Журба К.О.);
- невідповідність декларованих закликів педагогів їхнім переконанням і діяльністю (Журба К.О.);
- розбіжність між потенціалом знань, створених наукою, і їх використанням в педагогічній практиці батьків і вчителів (Журба К.О.);
- невідповідність між словами батьків і їх поведінкою (Журба К.О.);

Окрім суперечностей деякі науковці, зокрема О.Лаврентьева виділяють перешкоди або бар'єри у вихованні гуманістичних цінностей, до яких відносять: емоційні (страх проявити власну індивідуальність, бути в центрі уваги, діяти нестандартно, жорстокість, агресивність, відсутність людяності, невпевненість у майбутньому); мотиваційно-вольові (бездіяльна позиція, безвідповідальність, неузгодженість мети і поведінки); інтелектуально-світоглядні (відсутність знань про можливості та способи надання допомоги, прихильність до антигуманного ідеалу, невміння зрозуміти почуття, потреби іншої людини, ставлення до людини як до засобу); комунікативні (обмеженість, стереотипність моделей поведінки, прагнення до конкурентності, конфліктність). О.М. Лисенко також виділяє бар'єри, які створюються вихователями, вчителями, батьками [7, с. 52-53].

Розглянуті нами теоретичні положення дозволяють стверджувати, що існує чимало думок щодо психологічних якостей старших підлітків, аналіз цих якостей та проблем їх виховання дає можливість стверджувати, що діти віком від 13 до 15 років, з властивим їм почуттям дорослості, пошуком сенсу життя і бажанням самоутверджуватись є найбільш чутливим для виховання базових гуманістичних цінностей.

Література:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн.. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / Іван Дмитрович Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: Підручник / Іван Дмитрович Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
3. Bech I.D. Wolnosc duchowa czlowieka jako determinanta jego stalego rozwoju // Kształcenie ustawiczne do wielokulturowosci: Monografia / red. T. Lewowickiego, F. Szloska / I.D.Bech. - Warszawa – Radom. – 2009. – Т. 220. – С. 220-223.
4. Карпушевська Л.Р. Особливості виховання самостійності у старших підлітків в умовах закладу інтернатного типу // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді Збірник наукових праць. – Вип..13. книга 1. - Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2009.– С. 399-406.
5. Кон И.С. Психология старшеклассника: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1980. – 192 с.
6. Кравченко Т.В. Педагогічна діагностика соціалізації підлітків // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді / ред. І.Д.Бех. – Кам'янець-Подільський, 2008. – № 12. - Книга II. – С. 31-39
7. Лисенко О.М. Виховання гуманістично спрямованої особистості підлітка у позаурочний час: дис. ... канд.. пед. наук: 13.00.07 / Лисенко Оксана Миколаївна. – Рівне, 2008. – 210 с.
8. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Подросток в учебнике жизни. - М.: Знание, 1990. - 80 с.
9. Райс Филипс Психология подросткового и юношеского возраста. – СПб.: Изд-во “Питер”, 2000. – 624 с.
10. Роль педагогічної етики у професійній підготовці сучасного вчителя: Матеріали Всеукраїнської науково-методичної конференції / Ред.: В.О.Огнев'юк, Л.Л. Хоружа та ін. – К.: КМПУ ім. Б.Д.Грінченка, 2008. – 202 с.
11. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. – К.: “Рад.школа”, 1977. – 670 с.

Рассмотрены основные противоречия воспитания гуманистических ценностей у старших подростков. Анализируются классификация и возрастные особенности старших подростков.

Ключевые слова: *старшие подростки, гуманистические ценности, воспитание.*

The article is devoted to the main contradictions of the education of humanistic values of the senior teenagers. Classification and age peculiarities of the senior teenagers are analyzed.

Keywords: *senior teenagers, humanistic values, education.*